

Lenka REGRUTOVÁ

Prešovská univerzita
Prešov, Slovensko
lenkareg@gmail.com

KYBERŠIKANA A ROZVOJ KRITICKÉHO MYSLENIA U DETÍ V MLADŠOM ŠKOLSKOM VEKU

Lenka REGRUTOVÁ

University of Prešov
Prešov, Slovakia
lenkareg@gmail.com

CYBERBULLYING AND THE DEVELOPMENT OF CRITICAL THINKING OF CHILDREN AT SCHOOL AGE

The paper deals with current issues of various forms of bullying in the online environment, which are also highlighted by various projects in Slovakia (zodpovedne.sk, kybesikanovanie.sk, nehejtuj.sk, ovce.sk etc.). Prevention of unwanted behavior is mainly lectures, discussions, presentation of case studies and films on the subject, which develops critical thinking in the audience. One of the target groups is also younger school-age children, who often fail to use the acquired digital competences to their advantage and become victims, witness or cyberbullies. The second part of the paper is devoted to the results of research with children aged 7 – 10, who participated in creative workshops devoted to cyberbullying in the Prešov Children's University 2019. The aim of the workshops (mainly focus group and role-playing) is to find out the level of awareness about the topic, stimulate discussion and take a critical stance.

Keywords: cyberbullying, critical thinking, primary school pupil

Neustály vývoj nových médií a moderných technológií stavia spoločnosť pred nové výzvy, ktoré majú vplyv aj na utváranie a formovanie vzťahov medzi jej členmi v rámci rodiny, školského, pracovného prostredia, partnerstva a podobne. V danom kontexte silnejú tendencie o potrebe mediálnej výchovy v rozličnom veku. U. Buermann (2009: 172, 173) v tejto súvislosti konštatuje, že „kto má zdravý úsudok a so záujmom sa obracia k svetu a ostatným ľuďom, ten si v informačnom veku dokáže kedykoľvek s ľahkosťou obstarat' príslušné informácie“. Autor zároveň upozorňuje

na výraznú zmenu neobmedzenej kvalitatívne aj kvantitatívne rôznorodej mediálnej ponuky v porovnaní s tou, ktorú zažila generácia rodičov a starých rodičov súčasných detí pred štyridsiatimi rokmi. Daný stav si tak vyžaduje väčšiu pozornosť zo strany dospelých vo forme výchovy (nielen v zmysle poskytovania školských vedomostí, ale postojom blízkych), ktorá bude zodpovedať potrebám súčasnej doby.

Pre oblasť mediálnej pedagogiky sa tak javí dobre použiteľné prepojenie socializácie, rodiny a médií. Potreba kritického a zodpovedného prístupu k médiám sa popri snahe izolovať deti od negatívneho vplyvu médií, prípadne odsunúť médiá z dosahu detí formovala od 60. rokov 20. storočia (predovšetkým v USA, v československom kontexte v 90. rokoch) a súvisela najmä s masovým vstupom komerčnej mediálnej produkcie. Vznikla tak potreba budovať u používateľov médií kriticko-receptívne kompetencie. Ide o „snahu emancipovať jedinca od vplyvu a závislosti na konzumácii médií tým, že ho napríklad vzdelávací systém alebo rodičia vybavujú kritickou kompetenciou“ (Sloboda 2013: 136). Definície mediálnej kompetencie v sebe tiež zahŕňajú spôsobilosť kritického a zodpovedného využívania médií v rámci rozličných vzťahov a aktivít (Kačínová 2015a: 26)

Aj na Slovensku silnejú tendencie o potrebe povinného zavedenia predmetu mediálna výchova do školskej praxe (najmä v primárnom a sekundárnom vzdelávaní), ktorý by reflektoval meniace sa potreby detí a mladých ľudí. Viacerí domáci aj zahraniční autori na základe rozličných projektov v školskom aj mimoškolskom prostredí poukazujú na jednotlivé oblasti problematiky mediálnej výchovy, ktoré je potrebné v danej súvislosti skúmať a aplikovať do praxe (napr. používanie médií a ich vplyv – Buermann 2009; prepojenie výchovy ku komunikačnej kompetencii s mediálnou gramotnosťou – Bína a kol. 2005; mediálna tvorba zameraná na tému – Sloboda a kol. 2011; výchova k logosfére ako časti mediálnej výchovy – Zasepa – Olekšák – Rončáková 2010; potreba mediálnej výchovy v primárnom vzdelávaní – Kostelanský a kol. 2011; mediálna výchova v rodinnom prostredí – Sloboda 2013; praktické príklady mediálnej výchovy zo školskej praxe – Kačínová 2015b).

Jednou z tém a problematík, ktorú prinieslo intenzívne používanie médií a ktorou sa zaoberá aj predmet mediálna výchova je kyberšikana. V súvislosti s enormne narastajúcim počtom prípadov v školskom prostredí vydalo Ministerstvo školstva, vedy, výskumu a športu Slovenskej republiky v roku 2018 *Smernicu č. 36/2018 k prevencii a riešeniu šikanovania detí a žiakov v školách a školských zariadeniach*. Jej obsahom je definícia pojmov (šikana, kyberšikana), opísanie znakov, možných dôsledkov, možnosti persekuovania, ale aj prevencie, zvyšovanie digitálnej gramotnosti učiteľov a opatrenia na možné riešenia.

Kyberšikana sa stala aj prierezovou, prípadne nosnou témou viacerých audiovizuálnych obsahov (filmy, televízne seriály, série) s cieľom oslovit' najmä mladých ľudí, v ktorých sa na príkladoch ich rovesníkov vizualizuje možný dopad (kyber)šikanovania. Ide o fiktívne príbehy (*13 Reasons Why* – 2017, *Cyberbully* – 2011, 2015), ale aj príbehy inšpirované skutočnými udalosťami (*Kto je d'alší?* – 2019). Dané obsahy možno pritom považovať za jednu z účinných foriem prevencie, no

v prípade nízkej miery kritického myslenia sa môžu stať aj návodom pre potenciálnych agresorov alebo obeť, ktorí sa môžu inšpirovať správaním protagonistov (potreba diskusie o daných obsahoch s poučenou skupinou dospelých – rodičia, pedagógovia, psychológovia a pod.). Na Slovensku možno v rámci prevencie považovať za veľmi prospešnú internetovú stránku kybersikanovanie.sk, ktorá predstavuje rozličné projekty (bezinternetu.sk, zodpovedne.sk, nehejtuj.sk a ďalšie), príklady z praxe, legislatívny rámec problematiky a ponúka aj námety na rozličné aktivity pre školskú prax, školenia, ako aj informácie o pomoci pre obeť a svedkov kyberšikany a ďalších foriem násilia. Projekty zastrešuje najmä občianske združenie eSlovensko, s ktorým spolupracujú ľudia z rozličných oblastí (pedagogika, právo, sociálna práca, psychológia, kybernetika, kriminalistika). V rámci projektu bezinternetu sa napríklad tvorcovia snažia účastníkom ponúknuť alternatívne možnosti trávenia voľného času, a tým regulovať čas strávený na internete a poukazujú aj na rozličné aktuálne prípadové štúdie z praxe. Jednou z pozitívnych zmien správania je podľa tvorcov projektu aj menej konfliktov, menej kyberšikanovania.

Záujem o zvolenú problematiku sa stal motiváciou pre realizáciu tvorivých dielní v rámci Prešovskej detskej univerzity, pričom v roku 2019 bola za nosnú tému zvolená problematika zákutí ľudskej duše. Štyroch tvorivých dielní v trvaní 90 minút s názvom *Kybešikana sa ma (ne)týka* sa zúčastnilo 62 detí prvého stupňa základných škôl (7 – 10 rokov). V úvode sme problematiku kyberšikany uviedli krátkymi videami. Najskôr išlo o videoklip k piesni *Cizí zed'*, ktorý má na internetovej databáze videí youtube viac ako 14 miliónov videí a umelci (prevažne českí speváci) sa v ňom kriticky vyjadrujú na hanlivé komentáre v priestore sociálnych sietí. Úlohou respondentov bolo v priebehu piesne zaznamenávať jej obsah. Deti nemali problém porozumieť textu v českom jazyku, no málokto z nich vedel, čo znamená slovo *zed'* / *stena* v priestore internetu. Najčastejšie zaznamenané odpovede o jej obsahu boli *cudzia stena, písanie na internete, komentáre, kritika, súdenie, posudzovanie, ublíženie cez internet, hejty*, niektorí si prepísali slová, prípadne repliky, ktoré zachytili (napr. *jed; žijeme v dobe internetu; nič nerobiť, nič nerozprávať*) a viacerí opísali aj hlavnú myšlienku alebo odkazy, ktoré v klipe odpozorovali (napr. *nezaujímam sa kto ste, ale radi píšeme na cudziu stenu; každý si myslí o niečom niečo iné, aj škaredé veci; nie všetky komentáre myslia ľudia vážne*).

V krátkej diskusii sme sa pýtali, kto vlastní mobil, počítač, kto má vytvorený profil na facebooku a instagrame a kto aktívne využíva četovú komunikáciu. Odpovede boli v jednotlivých skupinách rozdielne, pričom vlastníckmi mobilov a aktívnymi používateľmi počítačov bola väčšina opýtaných (mobil vlastní 44 detí a počítač aktívne využíva 50 detí), pričom uviedli aj to, že im rodičia kontrolujú čas strávený s mobilom a počítačom. Profily na sociálnych sieťach malo z celkového počtu len jedenásť detí (predpokladáme, že aj vzhľadom na ich vek a rodičovskú kontrolu), no väčšia polovica (37) z nich využíva četovú komunikáciu prostredníctvom rôznych aplikácií (Viber, Messenger, Snapchat, WhatsApp). Predpokladali sme, a potvrdilo sa to aj v rozhovore, že v daných prípadoch už rodič minimálnou mierou kontroluje

alebo vstupuje do ich komunikácie. V jednej skupine sa objavil chlapec, ktorý sa označil za youtubera (na svojom konte zverejňuje najmä priebeh online hry, ale aj návody na výrobu slizu a dovolenkový zážitok). V rámci svojej skupiny bol veľmi dominantný, často kritizoval ostatných členov a diktoval im „správne“ odpovede. Vzhľadom na svoj vek však nie vždy dokázal adekvátne vyhodnotiť situáciu a nižšou mierou empatie iných opakovane slovne urážal, pričom za riešenie šikany na internete považoval *protiútok*. Uvedený respondent je dôkazom toho, že nadobudnuté digitálne kompetencie (v danom prípade najmä tvorba videí) nezabezpečia jednotlivcom správny návod na správanie a je potrebný citlivý zásah okolia (najmä rodina, škola).

Po krátkej diskusii a prieskume sme deťom pustili ukážku z projektu ovce.sk (väčšina detí projekt poznala zo školského prostredia) zameranú na kyberšikanu (video s názvom *Hrubokrč*) a po pozretí mali na papier napísať obsah videa. Podobne ako v prípade prvej ukážky deti zaznamenali hlavnú myšlienku, tému (*o zosmiešnení Janka vlkami, posmievanie, ohováranie, smutný človek, vlci mu vytvorili falošný profil*) a niektorí zaznamenali aj časť riešenia (*povedal to veľkým a vysvetlilo sa to*), ktoré v závere zaznelo aj vo videu (v každom videu z projektu ovce.sk sa v závere vyskytuje explicitne uvedené ponaučenie, ktoré akcentuje jeho didaktický rozmer). Dvaja respondenti nesprávne zaznamenali meno protagonistu (Jakub namiesto Jano), no obsahovo bola ich odpoveď správna a nebránilo to v porozumení (*šikanovali ho na facebooku, a preto sa schoval*).

Následne sme deti požiadali, aby na opačnú stranu papiera napísali aspoň päť slov, ktoré sa im spájajú s témou kyberšikany, pričom mohli vychádzať aj z videných videí a spoločnej diskusie. V tomto kontexte nás prekvapilo, že termín poznala na začiatku tvorivých dielní len približne polovica respondentov a to najmä zo školského prostredia. Najčastejšie zaznamenanými odpoveďami boli *internet, sociálne siete, mobil, počítač, šikana, škaredé slová, nadávanie, zosmiešňovanie, písanie, volanie, čítanie, messenger, facebook, zmena profilu, falošný profil, otravovanie, smútok, klamstvo, poníženie, trápenie, prísť o kamarátov, problém* a podobne. Deti tak opísali prostriedky, formy, ale aj dôsledky kyberšikany. V každom prípade išlo o negatívne konotácie a v jednej skupine spomenuli aj vlastný príklad, ktorý zažilo jedno z dievčat (dostávanie hanlivých sms správ).

Následne sa žiaci rozdelili do štyroch skupín a aplikovali sme s nimi metódu rolovej hry. V každej skupine boli štyria (v dvoch prípadoch išlo o skupinu troch detí), pričom pracovali vo dvojiciach sediacich oproti sebe. Ich úlohou bolo v jednotlivých skupinách poslať si sms, čítať si, vytvoriť falošný profil na internete a vymyslieť video, ktoré by o tom druhom zverejnili s cieľom poškodiť jeho dobré meno (pri písaní využívali papiere, medzi sebou mali vytvorené prekážky, aby nevideli, čo píše ten druhý), pričom jeden z dvojice bol agresor a druhý obeť kyberšikany (v prípade príbehov vymyslela jedna dvojica pozitívny príbeh a druhá negatívny). Po prezentovaní si svoje úlohy navzájom vymenili, aby sa dokázali vcítiť najmä do roly obeť.

V rámci sms komunikácie sa z pozície agresora najčastejšie vyskytovali urážky spojené s kritikou vzhľadu (*tučný, starý, smradľavý, veľký nos*), intelektu a vnútorných vlastností (*hlúpy, lenivý*), ale aj vyhrážok vo forme zverejnenia intímnych informácií (bozky) alebo fyzického napadnutia a urážok členov rodiny (napr. *mama vyzerá ako kôň a otec ako krava*). Obete reagovali v piatich prípadoch striedmo s apelom na ukončenie neželanej komunikácie (*nechápem, nerob mi to, nenapíšem, prestaň*) a v jedenástich prípadoch išlo o vrátenie slovných urážok a často aj ich stupňovanie. U jednej dvojici sme zaznamenali aj vyhrážky spojené so smrťou. Išlo o komunikáciu dievčaťa s chlapcom a vyskytol sa v nej aj motív výsmechu z prvých prejavov chlapčenských sympatií ku konkrétnemu dievčaťu, čo je pre danú vekovú skupinu pomerne častý motív nedorozumení. Chlapec (CH) mal vystupovať v úlohe agresora a dievča (D) malo byť obeťou, no ich úlohy sa v priebehu rozhovoru prelínali (CH: *Videl som, ako si kopala Michala. D: Si hrozny a máš 85 rokov. Je to pravda. CH: Máš 120 rokov, si hrozná. D: Videla som ťa v tábore, ako si sa zalúbil do Hanky. CH: Ja ťa zabijem, zaškrťm a pochovám. D: Odrežem ti krk.*). Aj v prípade výmeny rolí pokračovala daná dvojica v urážkach, no ich podnetom bola na začiatku poznámka o tučnom vyzore a opäť sa objavili vyhrážky smrti, no už neboli priame, ale formou obrázku s rakvou. Aj v iných prípadoch respondenti využívali emotikony (prevažne smajlíky a srdiečka), ale aj znásobené interpunkčné znamienka (najmä výkričníky) a citoslovčia (*Ha! Ble!* a podobne), ktoré využívajú aj v prípade četovej komunikácie.

Pri hodnotení výsledkov četovej komunikácie sa potvrdilo, že detskí používatelia (nielen ony) sa v prostredí internetu cítia viac anonymne (vymysleli si aj prezývky) a slobodne v zmysle vyjadrenia akéhokoľvek názoru či postoja bez väčšieho premýšľania (to sa prejavilo aj vo veľmi veľkom počte pravopisných chýb) a bez pomyslenia na reálne ublíženie adresátovi, ako aj bez vedomosti o možnom treste v prípade odhalenia ich identity. Respondenti sa dokonca dožadovali možnosti používať nadávky, ktoré poznajú z tejto formy komunikácie a išlo prevažne o skratky vulgarizmov. V rámci komunikácie sa objavilo aj viac expresívnych výrazov v porovnaní s písaním sms. Podnetom agresorov boli opäť urážky týkajúce sa vzhľadu, vyhrážky zverejnenia intímnych fotografií (v spodnej bielizni). V dvoch prípadoch obeť upozornila na upovedomenie polície a len dvaja urážky ignorovali, prípadne sa bránili oponovaním. Ostatní sa z pozície obeť po počiatočných urážkach stali ďalšími agresormi a ich agresívne reakcie sa stupňovali. Aj v daných prípadoch sa vyskytol prípad komunikácie dievčaťa a chlapca, v ktorej sa objavila vyhrážka spojená so smrťou (D: *Čau! Daj mi 5000 eur, inak ťa zverejním na internete s trenkami. CH: Drž hubu, bo ťa zabijem. Rozumieš! Ty blbá! D: No dobre, tak ich zverejním najprv tebe a uvidíme, či sa budeš smiať. Tu sú: nakreslené tri obrázky. CH: Blbá, blbá! D: Dobre, zverejňujem! nakreslené tri obrázky CH: No a ty blbá! D: Čo, dostala som ťa! Ha! Ha!*).

V prípade vytvárania profilov na sociálnu sieť sa preukázala nedostatočná osobná skúsenosť respondentov (väčšina z nich nemá vytvorený svoj internetový

profil). Pri hodnotení skutočných profilov sa objavili aj informácie, ktoré sa neodporúča zverejňovať (adresa bydliska, školy), no väčšina o sebe zverejnila záľuby (*historické hrady, pesničky, hry, leto* a pod.), počet a vek súrodencov, prípadne opísala svoj výzor (*hnedé vlasy, zelené oči*). Jedno dievča okrem svojho mena a veku uviedlo, že by chcelo mať viac kamarátov, z čoho možno usudzovať, že priestor sociálnych sietí považuje za príležitosť na nadviazanie nových kontaktov. Falošné profily boli v porovnaní s sms a četovou komunikáciou miernejšie. Išlo prevažne o karikatúrne kresby doplnené informáciami o netradičnom mieste bydliska (*futbalový štadión, les, výkopová diera, vesmír, čierna diera* a pod.), prípadne doplnené informáciami o vzhľade (napr. *Ryšavé vlasy a pehy. Smrdí jej z úst. Obočie má spojené, zuby strašne krivé. Hornú peru má tenšiu ako dolnú, nerada hraje šach. Celá smrdí. Je tučná a hlúpa a bez kamarátov.*). Väčšina detí však nepochopila, že pri vytváraní falošných profilov by nepoužili tretiu osobu, ktorá indikuje, že dané informácie zverejnil niekto iný. V jednom prípade došlo aj k nepochopeniu zadania a namiesto vytvorenia profilu napísal respondent vyhrážky s ilustráciou rakvy pre dotyčnú obeť.

Najťažšou úlohou bolo pre deti vytváranie námetu na video, ktoré by zverejnili o tom druhom v prostredí internetu. Respondenti v tomto prípade pracovali vo dvojiciach. Jedna skupina si zadanie nesprávne vysvetlila a namiesto pozitívneho príbehu napísala slovné komplimenty o dievčatách sediacich oproti, pričom ich záznam pripomínal komentáre pod fotografiou alebo diskusné fórum a jednotlivé výpovede aj farebne odlišili (napr. *Tamarôčka a Sašôčka, ste super, máme vás radi. Raz sme vás videli dávať jednému jedlo. Máš pekné okuličky Saška.*). Aj ďalšie pozitívne príbehy predstavovali najmä slovnú pochvalu (napr. *Chlapci sú slušní. Ste pekní.*), v istých prípadoch doplnenú ilustráciou. Respondenti, s ktorými sme pracovali aj vzhľadom na svoj vek ešte nedokázali premýšľať o možnostiach, ktoré im ponúka tvorba krátkych videí, keďže s nimi majú pomerne málo skúseností (máme na mysli pozíciu tvorcov). Vyskytol sa aj prípad vytvorenia krátkeho príbehu, no absentuje v ňom záznam o obraze a ide len o literárne spracovanie, ktoré deti poznajú zo školského prostredia (*Nelka a Deniska sú veľmi dobré a ochotné dievčatá. Minulý rok vyhrali školskú súťaž, ktorá sa volala ochota pre starých ľudí. Päť krát do mesiaca chodia do detskej nemocnice pre postihnuté deti. Včera boli aj v detskom domove a tiež doniesli sladkosti a hračky. Každý rok chodia darovať krv, aby pomohli ľuďom, ktorí to potrebujú.*). Rovnakým spôsobom daná dvojica vytvárala aj negatívny príbeh s použitím negatívnych konotácií (napr. *zubaté kamarátky, smrdia, spia pod mostom, jedia odpadky* a pod.). Ďalšie negatívne námety videí sa tiež obmedzovali na slovné urážky doplnené ilustráciami. V dvoch prípadoch uvažovali deti o videu. Išlo o striedmy opis s použitím expresívnych výrazov (výsmech z neschopnosti zodvihnúť medicimbal) a v druhom prípade bol opísaný námet na fiktívny príbeh, ktorý sa netýkal dvojici sediacej oproti (*Bol by tlustý 200 kg človek. Išiel by si zabehať na bežecký okruh. Okolo neho by išiel svalnatý muž. Povedal by mu: Hej, kámo! Kam na tie tuky chodíš? a on: DO mekáča. 2 dni. Išiel by si kúpiť nové auto. Žiadne by si nekúpil, lebo by sa do žiadneho nezmestil.*).

Najčastejšou reakciou v úlohe obeť z prezentovaných ukážok bola ignorácia, ale najmä protiútok v zmysle vracania slovných urážok a ich stupňovania. Na základe prieskumu možno konštatovať aj to, že daná skupina respondentov si reálne neuvedomuje dôsledky tejto formy správania a urážky vníma ako hru. Po prezentovaní jednotlivých úlohách sme o ich správnych, ale aj nesprávnych reakciách spolu diskutovali a deti sa vo väčšine prípadov zhodli na tom, že bolo pre nich jednoduchšie byť agresorom. Následne na to sme si pozreli dve krátke animované videá o príbehu desaťročného šikanovaného chlapca (vytvorené projektom *Hlasy detí*) z pozície obeť a z pozície agresora (rovnaký príbeh) a hovorili sme aj o potrebe diskutovať o tejto téme. Jej naliehavosť a aktuálnosť akcentuje aj nový slovenský film *Kto je ďalší?*, o ktorom sme deti informovali s upozornením, že je to film pre staršie deti (odporúčaný vek je od 12 rokov) a oboznámili sme ich aj so stránkou kybersikanovanie.sk, kde majú uvedené aj formy pomoci v prípade, že by sa stretli s jednou z foriem (kyber)šikany.

V závere sme s každou skupinou vytvorili päť pravidiel, ktoré by podľa nich mala dodržiavať obeť kyberšikany. Najčastejšie sa v nich objavili slová *neostať ticho, povedať dospelému, povedať iným, ignorovať, nereagovať, blokovať, odhaliť páchatela, zmeniť heslo, vymazať*. Deti boli počas dielnej aktívne, zapájali sa do úloh, priebežne sa pýtali na neznáme pojmy. Mnohé z nich si však reálne neuvedomujú následky negatívnej formy správania a internetovú komunikáciu často vnímajú aj ako priestor na slobodné vyjadrenie toho, čo by v reálnom rozhovore tomu druhému nepovedali. Aj to je jeden z dôvodov, prečo je potreba opakovane diskutovať a poukazovať na to, že aj v dobe nových médií by mala ostať dôstojnosť človeka zachovaná bez klamlivej predstavy vyjadriť za každú cenu svoj názor a kritiku (často neopodstatnenú).

LITERATÚRA

Bína a kol. 2005: Bína, D. a kol. *Výchova k mediálnej gramotnosti*. České Budějovice: Jihočeská univerzita.

Buermann 2009: Buermann, U. *Jak (pře)žít s médii*. Hranice: Fabula.

Kačínová 2015a: Kačínová, V. *Teória a prax mediálnej výchovy*. Trnava: Univerzita sv. Cyrila a Metoda.

Kačínová 2015b: Kačínová, V. (ed.) *Príklady dobrej praxe výučby mediálnej výchovy na základných a stredných školách*. Trnava: Univerzita sv. Cyrila a Metoda.

Kostelanský a kol. 2011: Kostelanský, A. *Implementácia mediálnej výchovy do edukácie v primárnom vzdelávaní*. Ružomberok: Verbum.

Sloboda a kol. 2011: Sloboda, Z. a kol. *Mediální tvorba v kontextu vzdělávání*. Brno: Barrister & Principal.

Sloboda 2013: Sloboda, Z. *Mediální výchova v rodině*. Olomouc: Univerzita Palackého.

Zasępa – Olekšák – Rončáková 2010: Zasępa, T., P. Olekšák, T. Rončáková. *Človek, slovo a obraz v médiách*. Ružomberok: Verbum.

Iné pramene

ONEMANSHOW Foundation 2018: *Cizí zed'*. [online; cit. 2019-06-09]. Dostupné z: <<https://www.youtube.com/watch?v=e1XGv4PCqWY>>

ovce.sk. *Hrubokrck*. [online; cit. 2019-06-11]. Dostupné z: <<http://sk.sheeplive.eu/fairytales/hrubokrck>>

eSlovensko, o. z.. kybersikanovanie.sk [online; cit. 2019-06-11]. Dostupné z: <<https://www.kybersikanovanie.sk/index.php>>

Smernica č. 36/2018 k prevencii a riešeniu šikanovania detí a žiakov v školách a školských zariadeniach. Ministerstvo školstva, vedy, výskumu a športu Slovenskej republiky 2019. [online; cit. 2019-09-09]. Dostupné z: <<https://www.kybersikanovanie.sk/images/smernica36-18.pdf>>